

Соціально-психологічні особливості розвитку відповідальності студентів – майбутніх учителів

О. Р. Костенко

Міжрегіональна академія управління персоналом, Київ, Україна

Paper received 07.10.15; Accepted for publication 17.12.15.

Анотація. Стаття присвячена проблемі вивчення соціально-психологічних чинників розвитку відповідальності майбутніх учителів. У дослідженні виявлені об'єктивні та суб'єктивні фактори, які створюють труднощі у процесі виховання у них цієї дуже важливої якості. Автором розроблена психологічна модель відповідальності студентів та програма реалізації її на практиці. Експериментальне дослідження показало, що підвищення рівня відповідальності студентів відбувається за умов їх позиції як активного суб'єкта самовдосконалення, активної пізнавальної, творчої та благодійної громадської діяльності.

Ключові слова: відповідальність, студенти, майбутні вчителі

Вступ. Українське суспільство в умовах соціально-економічних перетворень, необхідності підвищення інтелектуального потенціалу, зміцнення його культурних і моральних цінностей ставить перед учителем особливо високі вимоги. Педагогічна професія набуває все більшої соціальної цінності, тому що від майстерності вчителя, його особистісних якостей, перш за все, відповідальності, залежить розвиток громадянської самосвідомості, моральної вихованості, інтелектуальних здібностей, конкурентоздатності молодих людей.

На нашу думку, серед багатого арсеналу позитивних рис вчителя перші місця посідають любов до дітей і відповідальність. Відповідальність вчителя носить яскраво виражений характер: вчитель відповідає за саме найцінніше – дитину; він зобов'язаний бути такою духовною, морально високорозвиненою, творчою особистістю, яка могла б мати глибокий вплив на учнів. Тому вчитель відповідальний за високий рівень знань і вихованості учнів, за гармонію їх відносин з соціальним і природним середовищем, за своє постійне самовдосконалення.

Видатний український педагог В.О. Сухомлинський у своїй шкільній практиці та педагогічних дослідженнях постійно звертав увагу на те, що праця вчителя характеризується особливою специфікою: «Ми маємо справу з самим складним, неоціненним, самим дорогим, що є в житті, – з людиною; об'єкт нашої праці – найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується, – розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість... І це накладає на нас особливу відповідальність, яку ні з чим не зів'язати» [17; с. 420-421].

Психолог І.О. Зімня у своєму зверненні до майбутніх учителів відмітила, що вони беруть відповідальність не тільки за учнів, але і відповідальність за себе, свою професійну підготовку: «Каждый, кто выбирает профессию педагога, берёт на себя ответственность за тех, кого он будет учить и воспитывать, вместе с тем, отвечая за самого себя, свою профессиональную подготовку, своё право быть Педагогом, Учителем, Воспитателем» [3, с. 4].

Огляд літератури. Теоретичний аналіз досліджень проблеми відповідальності дає можливість стверджувати, що відповідальність – складне і багатогранне психічне утворення, одна з найважливіших фундаментальних якостей особистості, тому існують різні підходи вчених філософів, психологів, педагогів у розкритті її сутності і значущості. Охарактеризуємо коротко деякі з них.

Г. Йонас. Відповідальність – центральна категорія етики. Нова етика – це етика відповідальності за майбутнє [4].

В. Франкл. Провідним принципом людського існування є відповідальність [18].

А. Маслоу. Коли людина бере на себе відповідальність, вона самоактуалізується; ідеальною моделлю особистості є відповідальна людина [8].

Д. Майерс. Соціальна відповідальність як суттєвий показник істинного альтруїзму [6].

Дж. Скотт. Специфічний прояв відповідальності – «пастка відповідальності» (дуже висока, надмірна відповідальність чи надзвичайна невідповідальність) [15].

Дж. Роттер. Дослідив феномен суб'єктивного локусу контролю. На багатому експериментальному матеріалі показав, що інтернальна особистість в більшості випадків бере на себе відповідальність; екстернальність виражається у схильності людини покладати відповідальність на інших людей, знаходити виправдовування своїх вчинків у негативних зовнішніх ситуаціях.

З. Фрейд. В концепції психологічної структури особистості З. Фрейда «Над-Я» характеризується як високий рівень відповідальності. В процесі соціалізації завдяки формуванню «Над-Я» у людини складається система цінностей, моральних норм і стандартів поведінки.

К. Муздибаєв. Вагомий внесок у розробку психології відповідальності вніс вчений К. Муздибаєв. Він зробив спробу визначити суттєві ознаки поняття «відповідальність». Основні з них: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків, готовність відповісти за наслідки своїх дій, чесність, справедливість; емоційні риси: здібність до співчуття, чуйність до чужого горя і радості; вольові якості: наполегливість, стійкість, сміливість, витримка. Муздибаєв К. розкрив взаємозв'язок психічного стану тривоги і відповідальності, зв'язок локусу контролю з обов'язком; описав прояви відповідальності в різноманітних життєвих ситуаціях, показав особливості соціальної відповідальності людей у трудовому колективі, причини безвідповідальної поведінки деяких працівників. Серед семи параметрів системи стосунків, існуючих у групі, на перше місце ставить відповідальність (відповідальність, колективізм, згуртованість, контактність, відкритість, організованість, інформованість).

С. Рубінштейн. Сутність відповідальності заключається в усвідомленні необхідності. Характерною особливістю самосвідомості особистості є потреба брати

на себе відповідальність за свої справи, вчинки [12].

К. Абульханова-Славська. В стратегії життя людини велику роль відіграє відповідальність як здібність відповідати не тільки за себе, але і за інших людей. Відповідальність виникає там, де суспільство довіряє особистості [1].

М. Савчин. Відповідальність як одна із найвпливовіших властивостей особистості, в якій поєднуються інтелектуальні, мотиваційні, емоційно-вольові, поведінкові компоненти. Своєрідна психологічна цензура, яка охороняє внутрішню основу людської поведінки від можливих відхилень [13].

Г. Васянович. Розкрив єдність моральної і правової відповідальності педагога, рушійні сили розвитку морально-правової відповідальності (суперечності: соціально-педагогічні, власне педагогічні, психологічні) [2].

Н. Коломінський. Характеризує відповідальність як одну із найголовніших чинників успішної діяльності керівника педагогічних кадрів; розкрив закономірний зв'язок інтернального локусу контролю, відповідальності і потреби у самовдосконаленні [5].

В. Радул. Соціальна і моральна відповідальність як важливий показник соціальної зрілості майбутнього вчителя [11].

М. Сметанський. Розвиток волі як необхідна умова становлення соціальної відповідальності вчителя [17].

Виклад результатів дослідження. Практика педагогічної діяльності в школі та вузі показує, що існує значне протиріччя між вимогами суспільства, держави до молодого спеціаліста і недостатньою готовністю випускників вузу до виконання своїх обов'язків, недостатньою розробкою проблеми формування відповідальності майбутніх учителів. Крім того, багато студентів недооцінюють відповідальність як одну із найважливіших професійних якостей учителя.

В нашому дослідженні, яке проводилося протягом 2004-2014 років, брали участь 318 студентів перших курсів історико-правового, філологічного і педагогічного факультетів Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського (констатувальний експеримент) і 154 студенти історико-правового та філологічного факультетів названого вузу (формуванняльний експеримент), а також 280 учителів-курсантів Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

В результаті психологічного спостереження, бесід зі студентами і викладачами, анкетування, тестування виявлені як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, які негативно впливають на розвиток відповідальності майбутніх учителів.

I Об'єктивні: а) за сучасною програмою університету знижена профорієнтація на педагогічну діяльність учителя; б) значно зменшилася кількість годин на загальну, вікову і педагогічну психологію; в) виключені практичні заняття з психології в школі для студентів (на неспсихологічних факультетах); г) тільки в небагатьох вузах існує постійна психологічна служба; д) немає цілеспрямованої програми спецпрактикуму «Самопізнання і самовдосконалення особистості майбутнього вчителя».

II Суб'єктивні: а) значна частина студентів мотивувала свій вибір професії не покликанням, усвідомленням важливої соціальної ролі вчителя, а бажанням

здобути будь-яку вищу освіту; б) соціальний інфантилізм багатьох студентів; в) невміння бачити перспективи свого розвитку, недостатньо виражені вольові якості (впевненість, ініціативність, наполегливість, самостійність); г) байдужість до творчого пошуку; г) одностороннє розуміння відповідальності тільки як професійної і недооцінка важливості розвитку соціальної, екологічної відповідальності, а також відповідальності за саморозвиток і самореалізацію своїх моральних, інтелектуальних і фізичних можливостей.

На основі врахування результатів теоретичного аналізу соціально-психологічних аспектів відповідальності; єдності її когнітивних, афективно-мотиваційних і діяльнісно-поведінкових компонентів; специфічної поліфункціональності праці вчителя; єдності всіх чотирьох типів ставлення особистості (до людей, професійної діяльності, до себе і навколишнього природного середовища) та даних констатувального експерименту нами була розроблена психологічна модель відповідальності майбутнього вчителя, психологічна структура якої включає систему чотирьох підструктур (соціальна, професійна, екологічна, відповідальність за саморозвиток), всього 16 компонентів, найбільш важливих, на нашу думку. (Рис.1, с. 6).

Опишемо коротко особливості процесу формування когнітивного, афективно-мотиваційного і діяльнісного компонентів усіх підструктур відповідальності.

I. Когнітивний компонент.

1. На початку формуванняльного експерименту проводилися індивідуальні та групові психологічні консультації студентів із метою пробудити у них глибокий інтерес і покликання до професії вчителя, а також стійке бажання самовдосконалення як основи особистісного росту, соціального самовираження і однієї із найважливіших умов досягнення успіхів у педагогічній діяльності.

2. Аналіз і обговорення студентами письмових робіт учителів (матеріали констатувального експерименту), в яких вони описували різноманітні педагогічні ситуації, труднощі навчально-виховного процесу; особливості пізнання індивідуально-психологічних якостей учнів; специфіку виховання обдарованих, важковиховуваних дітей; стосунки з їхніми батьками і водночас радість спілкування з учнями, творче педагогічне захоплення та ін.

3. Проведення студентської конференції «Моя професія – вчитель». У своїх виступах студенти висловлювали особисте ставлення до педагогічної діяльності, наводили самостійні приклади своїх спостережень із шкільного життя, ставили «міні-спектаклі» (про взаємовідносини вчителів із учнями).

4. Проведення лекції на тему «Відповідальність у структурі особистості», спецсеминару «Відповідальність учителя як важлива умова його професійної майстерності», основа мета яких – ознайомлення студентів із філософсько-етичними, психологічними, педагогічними підходами, авторськими поглядами на сутність і природу відповідальності; розкриття високої соціальної значущості відповідальності вчителя; сприяння усвідомленню студентами необхідності і важливості самовиховання відповідальності.

5. Психологічний аналіз студентами відомих фразеологізмів із скарбниці античної літератури; україн-

ських, російських та інших прислів'їв, в яких виражається народна мудрість у ставленні до праці (зокрема, праці вчителя), до багатства, до людей, природи; до різних рис характеру людини, її відповідальності.

II. Афективно-мотиваційний компонент.

1. Аналіз і оцінка студентами психолого-педагогічних ситуацій відповідальності в системах відносин: «учитель – учень», «учень – учень», «учитель – батьки учнів», «учитель – учитель», «учитель – керівник школи», описаних учителями в письмових роботах (констатувальний експеримент).

2. Розгляд студентами ситуацій відповідальної чи безвідповідальної поведінки: своєї, персонажів кінофільмів, художніх творів, а також знайомих, друзів, родичів. Ставлення до неї.

3. Проведення кураторами та експериментатором виховних годин на моральні теми: «Відповідальність і свобода», «Доброта і краса людини», «Золоте правило взаємовідносин між людьми», «Взаємодопомога і взаємовідповідальність у групі» та ін. у формі диспутів, евристичних бесід, коментаріїв студентів.

4. Засвоєння понять «інтернальний локус контролю», «екстернальний локус контролю» та використання їх у процесі аналізу своїх дій, вчинків, а також вчинків учнів, їхніх батьків, учителів.

5. Аналіз студентами ситуацій «капкану» відповідальності, спроби передбачення його наслідків.

III. Діяльнісно-поведінковий компонент.

1. Проведення психологічного тренінгу як метода активного соціально-психологічного навчання (тренінги техніки мовлення, професійно-педагогічного спілкування, комунікативної компетентності, тренінги впевненості, емпатії, уміння розв'язувати конфлікти, розуміння людей і себе, тренінг організаторських здібностей, тренінг самовідповідальності та ін.).

2. Проведення ділових ігор із ситуаціями морального вибору: «Педагогічний консиліум», «За що відповідає вчитель», «Чи багато в школі талантів?», «Професійне самовиховання майбутнього вчителя».

3. Складання респондентами програми самовдосконалення особистості та реалізація її на практиці. Психологічне консультування з її питань.

4. Самостійне проведення студентами фрагментів практичних занять із психології (з розділів «Психологія особистості», «Психологія спілкування», «Вікові особливості підлітків і старшокласників», «Педагогічні здібності», «Причини неуспішності учнів та шляхи її подолання»).

5. Написання респондентами психологічного портрету відповідального (безвідповідального) студента.

6. Самостійне складання респондентами анкети з питань відповідальності студентів і проведення ними анкетування (на першому-другому курсах), статистична обробка, написання звітів.

7. Постійні заняття студентами науково-практичною роботою в студентському психолого-педагогічному Клубі імені В.О. Сухомлинського (створений у 1982 році на історико-правовому факультеті МНУ).

8. Оволодіння студентами експериментальних груп методикою аутотренінгу та методикою соціально-психологічного тренінгу.

9. Шефська робота студентів із дітьми дитячого садочку та школи-інтернату (допомога вихователям,

учителям у проведенні дидактичних та рольових ігор, у підготовці домашніх завдань, проведенні дитячих ранків, свят, гра з дітьми в шахи і шашки та ін.). Розробка студентами проекту «Психологічний альбом» (підбір психодіагностичних тестів, психологічних завдань, психологічних ігор на виявлення рівня уваги, пам'яті, мислення, якостей особистості, а також завдання з метою психокорекційної роботи з дітьми).

10. Активна участь студентів у благодійній акції «Від серця до серця» (матеріальна і психологічна допомога дітям-сиротам). За відповідальне ставлення до цієї справи студенти були нагороджені грамотами керівників адміністрації м. Миколаєва.

11. Психологічне консультування з питань розробки студентами програми екологічної відповідальності та реалізації її на практиці.

12. Завершальним етапом використання різноманітних методів і прийомів формування діяльнісно-поведінкового компоненту відповідальності була розробка студентами II-го проекту «Школа майбутнього» (I-й – у процесі констатувального експерименту).

Після закінчення формування експерименту була проведена якісно-кількісна обробка його даних (до нього статистично значущих відмінностей між контрольними та експериментальними групами за розвитком відповідальності не виявлено).

Реалізована нами програма формування відповідальності студентів сприяла: 1) розвитку інтересів студентів до професії вчителя, її специфіки; психологічної установки на подолання труднощів у майбутній педагогічній діяльності, її особливої соціальної цінності та привабливості; усвідомленню цілісної структури відповідальності вчителя (соціальна, професійна, екологічна відповідальність за саморозвиток і самореалізацію); 2) програма створювала позитивні соціально-психологічні умови розвитку: соціальної зрілості, внутрішньої мотивації відповідальності, адекватної самооцінки, інтелектуальних і моральних якостей, педагогічних здібностей, здорового способу життя; еконормативної поведінки, потреби у самопізнанні і самовдосконаленні, творчого демократичного мислення у розробці проекту «Школа майбутнього».

Кількісний порівняльний аналіз показав, що у всіх параметрах її підструктур підвищився відсоток високого і вище середнього рівня, а також загальну тенденцію зниження всіх показників середнього і низького рівня (в експериментальних групах).

На рис. 2 (с.5) представлені узагальнюючі результати порівняльного аналізу всіх шістнадцяти компонентів чотирьох підструктур відповідальності контрольних та експериментальних груп до і після проведення формування експерименту ($P \leq 0,01$).

Статистичні дані свідчать про те, що високий рівень відповідальності збільшився на 11,6 %, вище середнього – на 20,1 %, середній і низький зменшилися відповідно на 21,7 % і 10,0 %. Після проведення формування експерименту високий і вище середнього рівні разом склали 56,1 %. В контрольних групах – зміни незначні. В них високий і вище середнього рівня – 27,9 % (до експерименту – 24,7 %). В експериментальних групах високий і вище середній рівні разом збільшилися на 31,7 %.

Результати нашого дослідження обговорювались на кафедрі психології Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Київ), кафедрі психології Миколаївського національного університету, кафедрі психології Університету менеджменту освіти (м. Київ), кафедрі педагогіки і психології Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження оприлюднено на науково-практичних всеукраїнських та міжнародних конферен-

ціях («XIV Всеукраїнські педагогічні читання: «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Виховання громадянина»» (м. Слов'янськ), «Міжнародний науковий форум, присвячений пам'яті доктора психологічних наук, професора Н. Л. Коломінського» (м. Київ), «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми педагогічної взаємодії» (м. Одеса), «Психолого-педагогічні аспекти розвитку майбутнього фахівця» (Міжнародна науково-практична конференція, м. Миколаїв) та ін.).

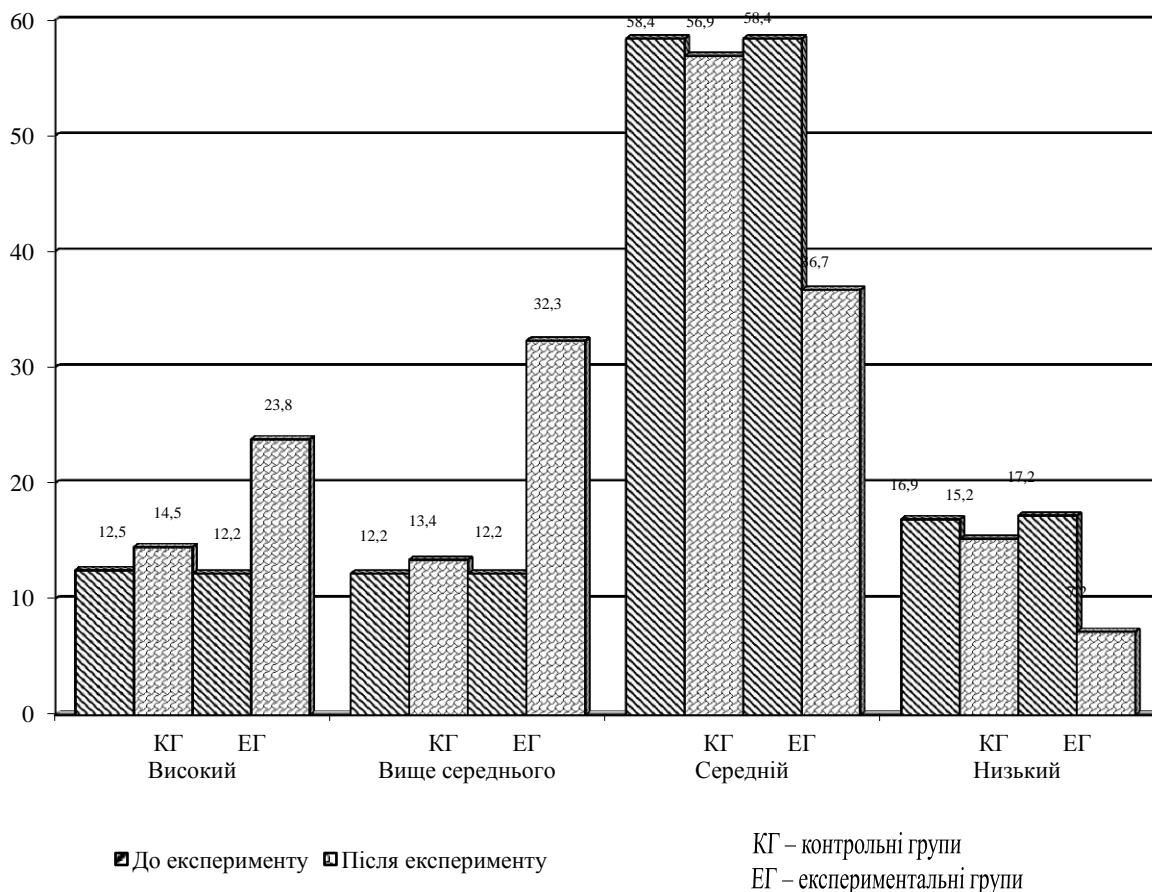
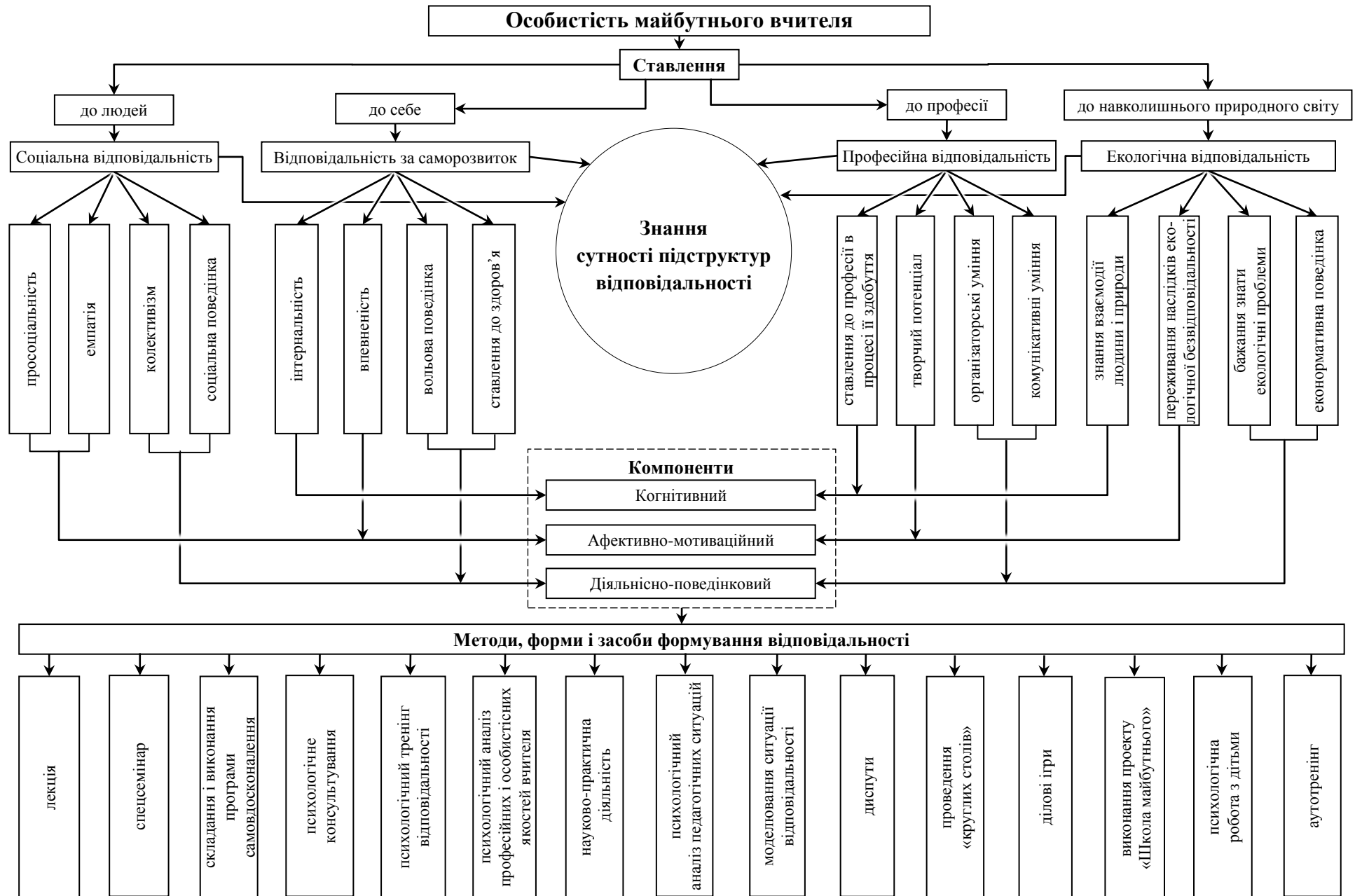

Рис. 2. Узагальнююча порівняльна кількісна характеристика результатів розвитку відповідальності в контрольних і експериментальних групах до і після формувального експерименту

Висновки. Наш експеримент показав, що розвиток більш високого рівня відповідальності майбутніх учителів не являється стихійним процесом, а можливий за умови безпосереднього психологічного впливу на систему ставлення особистості студентів (до людей, до себе, до майбутньої професії, до навколишнього природного середовища). Після проведення формувального експерименту якісні зміни виразились в усвідомленні студентами суті та соціальної значущості відповідальності майбутнього вчителя, цілісності її структури (соціальна, професійна, екологічна відповідальність; відповідальність за саморозвиток), у постійному практичному інтересі до пізнавальної та наукової діяльності; у підвищенні рівня мовленнєвої та екологічної культури; в набутті навичок педагогічного спілкування, творчого підходу в розв'язанні ситуацій відповідальності; відповідальності за свій здоровий спосіб життя, підвищення працездатності, підвищення рівня психологічної готовності до свого сімейного життя; в пос-

тійній потребі самопізнання і самовдосконалення особистості. Важливим результатом проведеного нами дослідження є пробудження у студентів стійкого інтересу до психологічних знань, потреби у їх застосуванні на практиці в навчально-виховному процесі школи, в розвитку своїх педагогічних здібностей.

Метою професійної підготовки сучасного вчителя повинно бути формування відповідальної особистості з новим саноґенним планетарним мисленням, з переконанням у тому, що всі люди – це, перш за все, земляни, які мають загальні інтереси і загальнолюдські принципи моралі, а потім уже українці, росіяни, французи, американці, бразильці і т.д. як історично створені національності зі своєю самобутньою культурою, економікою; якісно вищої особистості, у свідомості якої буде переборений націоналізм, національна ворожнеча та агресивність, збагачення за рахунок інших, гіпертрофія матеріальних потреб; особистості соціальної справедливості суспільства майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 196 с.
2. Васянович Г.П. Морально-правовая відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект: автореф. дис. док. пед. наук) / Григорій Петрович Васянович. – Київ, 1997. – 55 с.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебное пособие / Ирина Алексеевна Зимняя. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 480 с.
4. Йонас Г. Принцип ответственности. В поисках этики для технологических цивилизаций : перевод с немецкого / Ганс Йонас. – К. : Либра, 2001. – 400 с.
5. Коломинский Н.Л. Психология педагогического менеджмента / Наум Львович Коломинский. – К. : МАУП, 2000. – 283 с.
6. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2003. – 351 с.
7. Маркова А.К. Психология труда учителя / Аэлита Капитоновна Маркова. – М., 1993. – 191 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность: перевод с английского / Абрахам Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. – 351 с.
9. Минкина Н.А. Воспитание ответственностью : Учебн. пособие / Нелли Абрамовна Минкина. – М. : Высшая школа, 1996. – 145 с.
10. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
11. Радул В.В. Фактори соціальної зрілості студентів педвузу: навчальний посібник із спецкурсу для студентів педвузу / Валерій Вікторович Радул. – Київ, 1994. – 144 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с.
13. Савчин М.В. Психология ответственного поведения / Мирослав Васильевич Савчин. – К. : Украина; Вита, 1996. – 130 с.
14. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності : навчальний посібник / Валентина Анатоліївна Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 335 с.
15. Скотт Дж.Г. Конфликты. Пути их преодоления / Джини Грэм Скотт (пер. с англ.). – К. : Внешторгиздат, 1991. – 191 с.
16. Сметанський М.І. Формування соціальної відповідальності вчителя / Микола Іванович Сметанський. – Вінниця, 1993. – 91 с.
17. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. У 5-ти томах. Т. 2 / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – 438 с.
18. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М. : Прогресс, 1996. – 368 с.

REFERENCES

1. Abulkhanova-Slavskaja, K.A. Strategy of Life / Kseniia Aleksandrovna Abulkhanova-Slavskaja. – Moscow: Mysl, 1991 – 196 p.
2. Vasianovych, H.P. Teacher's Moral and Rightful Responsibility (theoretical and methodological aspect: abstract dis. dr. ped. sc.) / Hryhorii Petrovych Vasianovych. – Kyiv, 1997. – 55 p.
3. Zimniaia, I.A. Educational Psychology: text-book / Irina Alekseevna Zimniaia. – Rostov-on-Don : Feniks, 1997. – 480 p.
4. Jonas, H. The Imperative of Responsibility: In Search of Ethics for the Technological Age : translation from German / Hans Jonas. – Kyiv: Libra, 2001. – 400 p.
5. Kolominskii, N.L. Psychology of Management in Education / Naum Lvovich Kolominskii. – Kyiv. IAPM, 2000. – 283 p.
6. Myers, D. Social Psychology / David Myers. St. Petersburg: Piter, 2003. – 351 p.
7. Markova, A.K. Teacher's Labour Psychology / Aelita Kapitonovna Markova. – Moscow, 1993. – 191 p.
8. Maslow, A. Motivation and Personality: translation from English / Abraham Maslow. – St. Petersburg: Piter, 2003. – 351 p.
9. Minkina, N.A. Upbringing by responsibility: text-book / Nelli Abramovna Minkina. – Moscow: High School, 1996. – 145 p.
10. Muzdybaev, K. Psychology of Responsibility / Kuanyshbek Muzdybaev. – Leningrad: Nauka, 1983. – 240 p.
11. Radul, V.V. Factors of Social Maturity of Students of Teachers' Training School: text-book of a special course for the students of teachers' training school / Valerii Viktorovych Radul. – Kyiv, 1994. – 144 p.
12. Rubinstein, S.L. The Principles of General Psychology / Serhei Leonidovich Rubinstein. – St. Petersburg: Piter, 2004. – 713 p.
13. Savchin, M.V. Psychology of Responsible Behaviour / Miroslav Vasilevich Savchin. – Kyiv: Ukraine, Vita, 1996. – 130 p.
14. Semychenko, V.A. Psychology of Teaching Activities: text-book / Valentyna Anatoliivna Semychenko. – Kyiv: Vyscha Shkola, 2004. – 335 p.
15. Scott, G.G. Conflicts. How to overcome them / Gini Graham Scott (trans. from English). – K. : Vneshtorhizdat, 1991. – 191 p.
16. Smetanskyi, M.I. Formation of Teacher's Social Responsibility / Mykola Ivanovych Smetanskyi. – Vinnytsia, 1993. – 91 p.
17. Sukhomlynskyi, V.O. Selected Works in 5 Volumes. Vol. 2 / Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynskyi. – Kyiv : Rad. Shkola, 1976. – 438 p.
18. Frankl, V. Man's Search for Meaning / Viktor Frankl. – Moscow : Progress, 1996. – 368 p.

Socio-psychological characteristics of development of the responsibility of students, future teachers**O.R. Kostenko**

Abstract. The article is devoted to a problem of study of the social and psychological factors of responsibility for the future teachers. The study has found the objective and subjective factors which create difficulties in the process of upbringing of their such a very important quality. The author has developed a psychological model of the students' responsibility and a program of its implementation into practice. The experimental studies have shown that increasing the level of the students' responsibility happens under the conditions of their position as an active subject of self-improvement, active cognitive, creative and charitable social activity.

Keywords: *responsibility, students, future teachers*